

کاوش‌های باستان‌شناختی قلعه یزدگرد: گچ‌گنبد غربی*

شادروان مسعود آذرنوش

مجموعه تاریخی قلعه یزدگرد در منطقه «بان زرده» در شهرستان دالاهو و در استان کرمانشاه واقع شده است. قلعه یزدگرد که در واقع اطلاق جز بر کل است، تنها نام یکی از دژهای تأسیسات دفاعی گسترده در این مجموعه باستانی است. از جمله آثار شاخص دیگر این مجموعه، «جای دار» و «گچ‌گنبد» (محوطه میدان) است. شرق شناسانی چون «سر هنری کرسویک رولینسن» و «کلنل چریکوف» پیش از کاوش‌های قلعه یزدگرد به سرپرستی کیل این مجموعه را دیده بودند. ادوارد ج. کیل که پیش از انجام کاوش‌هایش در این باستان‌گاه، تاریخ سده پنجم م. دوره ساسانی، را برای آن پیشنهاد کرده بود پس از نخستین فصل کاوش‌اش به این نتیجه رسید که بخش عمده آثار مجموعه قلعه یزدگرد از اواخر دوره اشکانی است. با همه این‌ها، این مجموعه شامل آثاری از دوره اشکانی، ساسانی و اسلامی است. کاوش‌های کیل، که در این مقاله با نام «هیئت مشترک» موسوم است، با وقوع انقلاب متوقف شد؛ اما به دلیل اینکه آثار کشف‌شده همچنان از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در ایران دوره اشکانی برخوردار است؛ هیئت ایرانی در سال ۱۳۸۶ کاوش در این محوطه را از سرگرفت. این نوشتار به بررسی و ارائه دستاوردهای کاوش‌های باستان‌شناختی در محوطه گچ‌گنبد غربی می‌پردازد. همچنین به بررسی ویژگی‌های معماری آن و توصیف و بازسازی احتمالی آن، و افزون بر این، پیش از جمع‌بندی و نتیجه‌گیری، مقایسه‌ای میان ساختارهای کشف‌شده واحدهای ۱ تا ۸ خواهد کرد.

کلیدواژه‌گان: بان زرده، دوره اشکانی، قلعه یزدگرد، گچ‌گنبد غربی

Archaeological Excavations at Qal'eh-i Yazdgird: Gach Gumbad West

Massoud Azarnoush

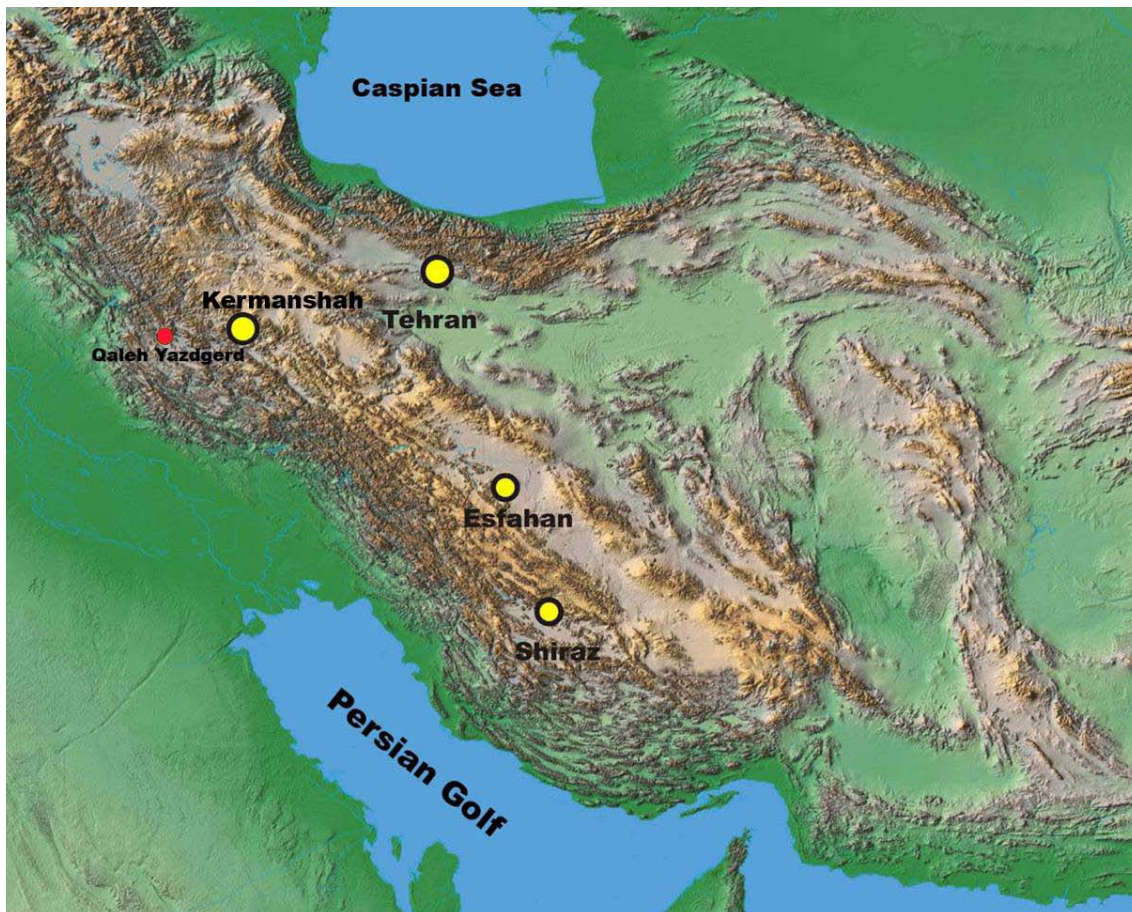
The historical complex of Qal'eh-i Yazdgird is located in the Ban Zardeh basin in the district of Dalaho in Kermanshah Province, western Iran. The whole monumental complex is mentioned under the name of Qal'eh-i Yazdgird, which is one of the defensive forts of the complex. The other significant sites of the complex include Jay-e Dar and Gach Gumbad (Maydan).

Prior to archaeological excavations conducted by Edward J. Keall, two Orientalists, Sir Henry Creswicke Rawlinson and Colonel E. I. Tchirikov, made visits to the site. Keall initially suggested the Sasanian date 5th A.D, for the entire complex; however, subsequent to the first season of excavations he came to realize that the complex contains archaeological sites from Parthian, Sasanian and Islamic periods. Keall's excavations, which will be referred to as "Joint Expedition" in this paper, were abruptly terminated following the Iranian Islamic revolution in 1979. Given the significance of the excavated materials within Parthian Iran, the Iranian expedition resumed the archaeological excavations at the site in 1386/2007.

This article sets out to explore the results of the excavations conducted at Gach Gumbad West. It also provides a full description and analyses of the architectural characteristics of the building, as well as its tentative reconstruction. In addition, the article aims to compare the form and layout of architectural units 1 to 8.

Keywords: Ban Zardeh, Parthian, Qal'eh-i Yazdgird, Gach Gumbad West.

*نوشتار حاضر تکمیل شده مقاله‌ای است تحت عنوان «کاوش‌های باستان‌شناختی قلعه یزدگرد» که شادروان دکتر مسعود آذرنوش در واپسین روزهای حیاتش مشغول نوشتن آن برای دهمین کنگره بین‌المللی باستان‌شناسی ایران در بندرعباس بود، اما مرگ ناپهنگامش این فرصت را از ایشان گرفت که مقاله را به اتمام برساند. بر مبنای مقاله ناتمام و همچنین گزارش‌های توصیفی او از کاوش‌های قلعه یزدگرد (آذرنوش، مسعود، کاوش‌های باستان‌شناختی مجموعه قلعه یزدگرد محوطه گچ‌گنبد غربی، مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی، ۱۳۸۷-۱۳۸۶، جلد دوم)، با تغییرات مختصری در متن، اصلاح برخی از شماره لوکوس‌ها روی نقشه‌ها و تصاویر که با گزارش‌های کاوش‌ها تطابق نداشت و همچنین با افزودن نقشه‌ها و تصاویر که برگرفته از گزارش‌های کاوش‌ها است مقاله مذکور تهیه شده است. لازم به ذکر است که مقاله حاضر تنها به توصیف بقایای معماری مکشوف از گچ‌گنبد غربی می‌پردازد.

تصویر ۱.
نقشه موقعیت جغرافیایی
مجموعه معروف به قلعه یزدگرد
در غرب ایران.
Fig. 1. Location of
the Qal'eh-i Yazdigird
Complex in western Iran.

بازدید از منطقه بان زرده به شرح مختصری از آثار تاریخی این منطقه پرداخته است. در برخی از گزارش‌های بعدی نیز گه گاه از این محوطه یاد شده است.^۲

کاوش‌های قلعه یزدگرد، به سرپرستی ادوارد ج. کیل (Edward J. Keall)، از سال ۱۹۷۵ م. (برابر ۱۳۵۴ هجری خورشیدی) آغاز شد و تا سال ۱۹۷۹ م. ادامه یافت. کیل، پیش از انجام کاوش‌ها، تاریخ سده پنجم م.، عصر ساسانی، را برای تمامی این آثار پیشنهاد کرده بود^۳ اما پس از نخستین فصل کاوش به این نتیجه رسید که بخش عمده آثار قلعه یزدگرد از اواخر دوره اشکانی است.^۴ گرچه آثار ارزشمندی نیز از دوره ساسانی و اسلامی در کنار بقایای عصر اشکانی به‌جای مانده است. آثار ساسانی از بقایای یک آتشکده و ملحقات آن در محوطه معروف به «قلعه داور»^۵ تشکیل می‌شود.

2. Ibidem.

3. Keall, "Qal'eh-I Yazdigird. A Sasanian Place Stronghold in Persian Kurdistan", pp. 99-121.

4. Keall, "Qal'eh-i Yazdigird (Survey of Excavations in Iran 1974-1975)", pp. 161 - 164; Idem, "Qal'eh-I Yazdigird: First Season of Excavations, 1975," pp. 386 -387; Idem, "Qal'eh -I Yazdigird: The Question of its Date", pp.1-9.

۵. طی سال‌های ۱۳۸۶-۱۳۸۷ یک هیئت ایرانی به سرپرستی آقای یوسف مرادی کاوش‌های گسترده‌ای را در این محوطه آغاز کرده و امید می‌رود که انتشار نتایج این برنامه پژوهشی اطلاعات مفید تازه‌ای درباره آتشکده قلعه داور فراهم سازد.

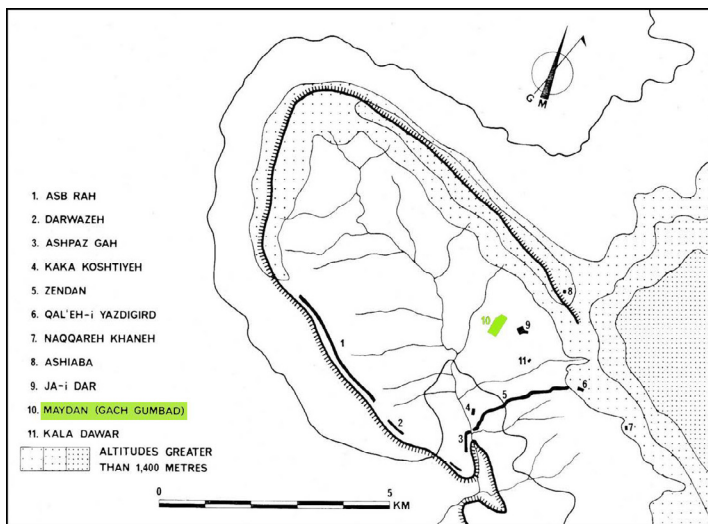
۱- موقعیت جغرافیایی

مجموعه آثار تاریخی قلعه یزدگرد در روستای «بان زرده» از توابع شهرستان دالاهو، استان کرمانشاه، در ۴۵ درجه و ۵۷ دقیقه طول و ۳۴ درجه و ۳۳ دقیقه عرض جغرافیایی، واقع است (تصویر ۱). قلعه یزدگرد در واقع تنها نام یکی از دژهای تأسیسات دفاعی گسترده‌ای است که تمامی مجموعه را در برمی‌گیرد. این دژ، همچون چند نمونه مشابه در همین مجموعه، بر فراز ستیغ یکی از کوه‌های مشرف بر حوزه بان زرده بنا شده و به خاطر تسهیل توصیف، نام آن به‌تمامی این محوطه باستانی اطلاق شده است. وسعت محدوده‌ای که این مجموعه در آن پراکنده است به بیش از سی کیلومترمربع بالغ می‌شود. «جای دار» و «گچ‌گنبد» (محوطه میدان) از جمله آثار شاخص این مجموعه وسیع است (تصویر ۲ و ۳).

۲- پیشینه پژوهشی

سر هنری کرسویک رولینسن (Sir Henry Creswicke Rawlinson) نخستین پژوهشگری است که از قلعه یزدگرد بازدید کرده است.^۱ پس از او کلنل چریکوف در سال ۱۸۴۹ میلادی ضمن

1. "...In this report of 1839 to the Royal Geographical Society ..."
(Keall, "Qal'eh-I Yazdigird. A Sasanian Palace Stronghold in Persian Kurdistan", p. 99; Idem, "Qal'eh-I Yazdigird: First Season of Excavations, 1975", p.380).

تصویر ۲. راست: تصویر ماهواره‌ای از مجموعه معروف به قلعه یزدگرد در منطقه بان زرده.

Fig. 2. Right: Google satellite image of the Qal'eh-i Yazdigird Complex in the Ban Zardreh basin.

تصویر ۳. چپ: نقشه موقعیت مکانی محوطه‌های تاریخی واقع در مجموعه معروف به قلعه یزدگرد.

Fig. 3. Left: Location of archaeological sites within the Qal'eh-i Yazdigird complex (Keall, 1982: fig. 1).

کاوش‌های قلعه یزدگرد یاد خواهد شد، عملی گردید.^۶ فصل نخست این برنامه گسترده، در دو مقطع زمانی متفاوت که هر یک بر یکی از بخش‌های غربی و شرقی محوطه کچ‌گنبد / میدان متمرکز بود، از آذرماه ۱۳۸۶ آغاز گردید و در پایان خردادماه ۱۳۸۷ به انجام رسید. آبکندی ژرف این دو بخش را از یکدیگر جدا می‌سازد (تصویر ۴ و ۵). در کنار برنامه کاوش دو برنامه دیگر نیز آغاز و بخش‌هایی از آن‌ها به انجام رسید؛ یکی از این دو، تهیه نقشه مجموعه آثار قلعه یزدگرد بود.

۸. حمایت‌های جناب آقای اسدالله بیرانوند، رئیس محترم سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه، از طرح پژوهشی کاوش‌های قلعه یزدگرد این اندیشه را از قوه به فعل درآورد. از آقای بیرانوند به خاطر حمایت‌های بی‌شائبه ایشان بسیار سپاسگزارم. مساعدت‌های جناب آقای یوسف مرادی، معاون پژوهشی سازمان میراث فرهنگی استان کرمانشاه نیز، اگر نبود بسیاری از برنامه‌های گروه قلعه یزدگرد به سرانجام مطلوب نمی‌رسید. از آقای مرادی، و همکارانشان در میراث استان، که همواره بار هیبت بوده‌اند صمیمانه تشکر می‌نمایم. برای انجام این کاوش‌ها، هیبت ایرانی قلعه یزدگرد ماه‌های متمادی در روستای بان زرده اقامت داشت و به خلاف انتظار، زمستانی سرد و برفی را در این مکان گرمسیری تجربه کرد. گرما و آفتاب اواخر بهار منقطع زرده، همان‌گونه که انتظار می‌رفت، گاه طاقت‌فرسا بود. علی‌رغم این دشواری‌ها و مهم‌تر از آن، با وجود سختی شرایط زیستی، اعضای هیبت با اشتیاق فعالیت‌های میدانی این برنامه پژوهشی را به پایان بردند. با چند استثناء همگی اعضا در کاوش‌های کچ‌گنبد غربی و شرقی سهیم بودند. این همکاران عبارت‌اند از:

کیوان امیری، باستان‌شناس؛ کاظم برهانی، مرمتگر؛ رویا تاجبخش، باستان‌شناس و عضو هیئت‌علمی دانشگاه آزاد همدان؛ غلامرضا جونوز، طراح؛ میثم حسین‌زاده، باستان‌شناس؛ سامان حیدری، زمین‌شناس؛ مصطفی رشیدی، باستان‌شناس؛ علی شریفی، باستان‌شناس؛ سمیرا صفرخانی، باستان‌شناس؛ حمید فدایی، مرمتگر و عضو هیئت‌علمی پژوهشکده حفاظت و مرمت پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری؛ علی قاسمی، باستان‌شناس؛ محسن قاسمی، عکاس؛ عباس قدرتی، نقشه‌بردار؛ مرتضی گراوند، باستان‌شناس؛ سپیده مازیار، باستان‌شناس؛ سینا نوبی، مرمتگر؛ سپاس‌دار همگی این یاران راه هستیم. دو تن از میان آن‌ها ما را با همکاری‌های بی‌شائبه و به‌گونه‌ای مطلوب در اختیار مراجع مسئول قرار گیرد؛ خانم بررسی‌ها و کاوش‌ها به سرانجام رسد و به‌گونه‌ای مطلوب در اختیار مراجع مسئول قرار گیرد؛ خانم تاجبخش مسئولیت هماهنگ‌سازی متون گزارش‌ها را بر عهده داشتند و آقای شریفی نیز امر چیدمان رایانه‌ای آن‌ها را، به خاطر شکیبایی‌شان در تحمل دشواری‌ها و خستگی‌های این مسیر از این دو بسیار سپاسگزارم.

آقای عباس قدرتی، نیز یکی از مهم‌ترین برنامه‌های هیبت را که نقشه‌برداری‌های متعدد بود به انجام رسانیدند. انجام این نقشه‌برداری‌ها گاه با دشواری بسیار همراه بود. برای تحمل این سختی‌ها از آقای قدرتی و شرکت نقش‌وران ماد تشکر می‌کنم.

کاوش‌های قلعه یزدگرد از حمایت پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و به‌ویژه رئیس محترم وقت سازمان جناب آقای دکتر سید طه هاشمی و جناب آقای دکتر حسن فاضلی نشلی، رئیس محترم پژوهشکده باستان‌شناسی نیز برخوردار بوده است. از جناب آقای دکتر سید طه هاشمی و آقای دکتر فاضلی و همکارانم در پژوهشکده باستان‌شناسی به خاطر صدور به هنگام مجوز کاوش، و از جناب آقای دکتر رسول وطن‌دوست رئیس محترم پژوهشکده حفاظت و مرمت پژوهشگاه که به‌سرعت به درخواست هیبت قلعه یزدگرد پاسخ مثبت گفته و ما را در حفاظت از گنج‌های مکتشف‌یاری کردند، سپاسگزارم.

بسیاری دیگر نیز ما را یاری کردند که در این مختصر امکان ذکر نام همگی آنان نیست. از این یاران و کسان دیگری که ممکن است نامشان از قلم افتاده باشد، هم به خاطر کمک‌هایشان در اجرای این برنامه و هم به خاطر بزرگواری‌شان در بخشایش فراموش‌کاری نگارنده این سپاس‌نامه تشکر می‌کنم.

همچنین کیل در محوطه معروف به تپه رش به بقایایی از دوره ساسانی برخورد کرد.^۶

پژوهش‌های کیل، که از این پس در گزارش حاضر با نام «هیبت مشترک» از آن یاد خواهد شد، با آغاز جنبش‌های اجتماعی منتهی به پیروزی انقلاب اسلامی متوقف گردید. بدین ترتیب فعالیت‌های پژوهشی و کاوش‌های هیبت مشترک تنها مدت محدودی دوام یافت. علی‌رغم این محدودیت، کیل موفق شد گوشه‌هایی از تأسیسات عظیم دوره اشکانی این محوطه را معرفی نماید. ناگفته پیداست به دلیل فقر اطلاعاتی ما در مورد دوره اشکانی در درون مرزهای سیاسی ایران امروز این کشف از اهمیت بسیار برخوردار است.

حتی پس از گذشت سه دهه، و علی‌رغم آغاز کاوش چند محوطه دیگر که امید به کسب اطلاعات مربوط به عصر اشکانی را افزایش داده است، هنوز همان آثاری که از کاوش‌های هیبت مشترک حاصل شده است مهم‌ترین مجموعه مکشوف از دوران اشکانی ایران را تشکیل می‌دهد.

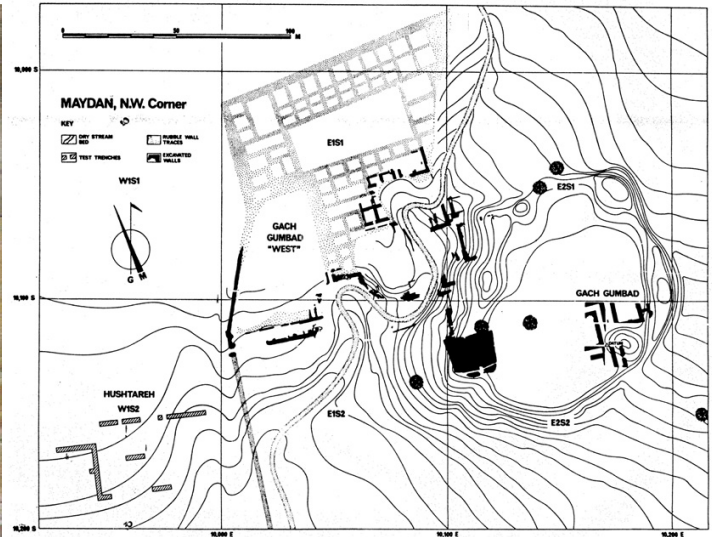
۳- دور تازه فعالیت‌های پژوهشی

۳-۱- درآمد

با توجه به موارد فوق‌الذکر بود که از سال‌ها قبل به پیشنهاد رئیس وقت پژوهشکده باستان‌شناسی^۷، پیگیری کاوش‌های قلعه یزدگرد در دستور کار آن پژوهشکده قرار گرفت. با وجود این، به دلایل گوناگون، آغاز پژوهش‌های نوین در این محوطه تا سال ۱۳۸۶ به تعویق افتاد. سرانجام دور تازه فعالیت‌های پژوهشی با حمایت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه، توسط هیئتی که در گزارش حاضر از آن با عنوان «هیبت ایرانی»

6. Keall, 'Qal'eh-I Yazdigird. A Sasanian Place Stronghold in Persian Kurdistan', pp. 107-108.

۷. این مسئولیت را در آن هنگام جناب آقای ناصر نوروز زاده چگینی عهده‌دار بودند. از ایشان به خاطر این توجه خاص به آثار قلعه یزدگرد سپاسگزارم.

گنج‌گنبد و بخش‌هایی از کاخ که توسط هیئت مشترک حفاری شده بود، یعنی بخش گنج‌گنبد شرقی، معطوف گردد.

۳-۲-۱- معماری

۱-۱-۲-۳ ویژگی‌های عمومی

در محوطه گنج‌گنبد غربی، بخش‌هایی از چندین فضای معماری توسط هیئت مشترک مشخص و در گزارش‌های ارائه‌شده از سوی هیئت مذکور با شماره‌های ۱۳۳، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳ و ۲۳۴ نام‌گذاری شده بود (تصویر ۶). فصل نخست از دور دوم کاوش‌ها، یعنی کاوش‌های هیئت ایرانی، در مجاورت این فضاها صورت گرفت.^۹ برخی از فضاهای گزارش‌شده توسط کیل به واحدهای معماری مکشوف توسط هیئت ایرانی تعلق دارد. در این گزارش فضاهای مذکور با همان شماره قیدشده در گزارش هیئت مشترک، شماره‌هایی که در بالا آمد، خوانده‌شده‌اند و برای تفکیک آن‌ها از آثار اشکانی آشکارشده در فصل کاوش‌ها حروف اختصاری S.K.، به نشان‌فضا-کیل^{۱۰}، به آغاز آن‌ها افزوده‌شده است. هیئت ایرانی به بازپیرایی و در صورت لزوم تکمیل کاوش و توصیف مجدد این فضاها نیز پرداخت. کاوش‌های این فصل منجر به شناسایی هشت واحد مستقل معماری در گنج‌گنبد غربی گردید. در تصویر ۸ این واحدها از شرق به غرب، به ترتیب با شماره‌های ۱ تا ۸ مشخص‌شده‌اند. تمام این واحدها متعلق به اواخر دوره اشکانی است.

موضوع این طرح، علاوه بر تهیه نقشه موقع نگاری (توپوگرافیک) قسمت‌های بزرگی از محوطه، نقشه‌برداری مسیر حصار دفاعی بیرونی مجموعه بود. بخش غربی این دیوار از ستیغ کوه‌های مشرف بر دشت ذهاب می‌گذرد و تهیه نقشه آن مستلزم اقامت چندروزه در این منطقه کوهستانی و دوردست، و انجام کاری بی‌وقفه بود. نقشه جنبه غربی و جنوب غربی این دیوار که در نقشه ارائه‌شده توسط ادوارد کیل (تصویر ۳) به صورت تقریبی (شماره‌های ۱ تا ۳) مشخص شده، به طول چند کیلومتر و با تأکید بر بخش‌های برپا و فرورویخته، تهیه شد. امیدواریم که در فصول آینده، پس از بررسی مسیر دیگر بخش‌های این دیوار دفاعی، امکان تهیه نقشه قسمت‌های باقی‌مانده و دژهای وابسته به آن‌ها، از جمله دژ معروف به قلعه یزدگرد که بر یکی از قله‌های جانب جنوب شرقی محوطه ساخته‌شده است، نیز فراهم آید.

انجام یک بررسی پیمایشی یکی دیگر از برنامه‌های هیئت ایرانی قلعه یزدگرد در نخستین فصل فعالیت‌های پژوهشی دور جدید در این محوطه باستانی بود. از یک سو احتمال می‌رفت که برخی از آثار موجود در این قلمرو گسترده از دید پژوهشگران قبلی پنهان مانده باشد و از دیگر سو، این امکان وجود داشت که از هنگام انجام نخستین بررسی‌ها تاکنون، با گسترش فعالیت‌های کشاورزی و باغداری، بخش‌هایی از آثار که قبلاً شناسایی شده بودند از میان‌رفته باشد. شناخت این هر دو مورد ضرورت داشت. علاوه بر این هیئت ایرانی کاوش‌های قلعه یزدگرد اصرار داشت تا منابع آب و معادن گچ موجود در محدوده جغرافیایی موضوع پژوهش را شناسایی نماید.

۳-۲-۲- کاوش‌های گنج‌گنبد غربی

در کاوش‌های این فصل عمده توان هیئت صرف پژوهش در بخش‌هایی شد که هیئت مشترک فرصت تفحص گسترده درباره آن را نیافته بود. بدین ترتیب در محوطه گنج‌گنبد / میدان، که بنای کاخ بزرگی را در خود دارد، در آغاز، حفاری در بخش گنج‌گنبد غربی متمرکز گردید، پیش از آن که توان هیئت به رابطه میان توده حجیم

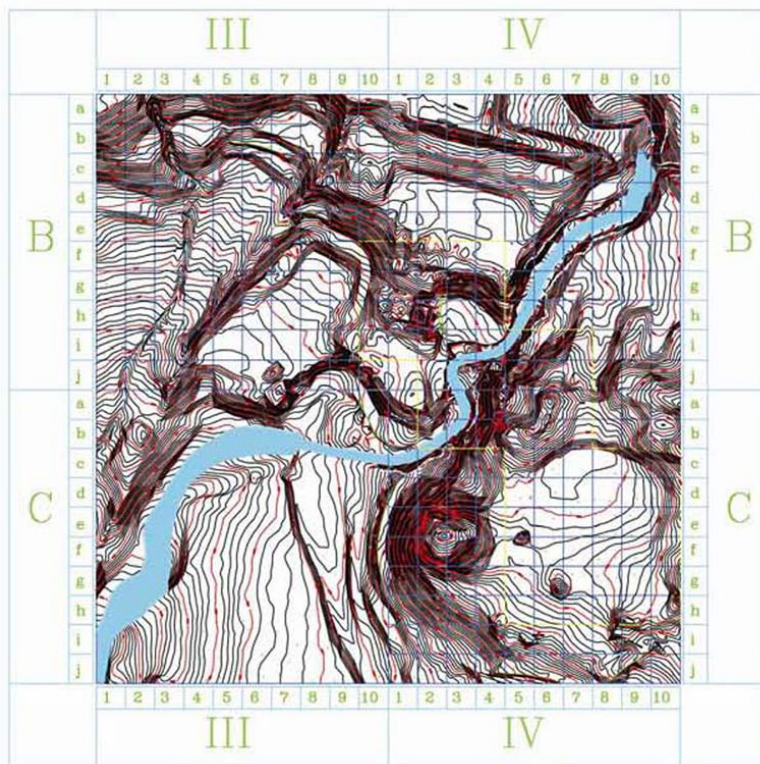
تصویر ۴. راست: پلان بقایای معماری مکشوف در گنج‌گنبد غربی و شرقی توسط هیئت مشترک.

Fig. 4. Right: Plan of the architectural structures recovered by the "Joint Expedition" from Gach Gumbad West and East (Keall, 1982: fig. 9).

تصویر ۵. چپ: دور نمای از محوطه گنج‌گنبد (میدان).

Fig. 5. Left: General view of Gach Gumbad (Maydan).

۹. قبل از آغاز دور تازه کاوش‌ها، نخست محوطه میدان با مربعات ۱۰۰×۱۰۰ متر شبکه‌بندی شد. این مربعات با استفاده از حروف بزرگ الفبای انگلیسی و اعداد لاتین شماره‌گذاری گردید، مثل: IV A. سپس هر یک از این مربعات بزرگ به شبکه‌ای از مربعات ۱۰×۱۰ متر تقسیم گردید و از پی آن، به کمک حروف کوچک الفبا و شماره‌های معمول انگلیسی، هر یک از این مربعات کوچک‌تر، در درون هر یک از مربعات بزرگ از غرب به شرق، شماره‌گذاری گردید. بدین ترتیب هر یک از مربعات ۱۰×۱۰ متر محوطه میدان با یک شماره مرکب از حروف بزرگ انگلیسی و شماره‌های لاتین، که معرف مربع بزرگ ۱۰۰×۱۰۰ است، و بعد توسط شماره‌های الفبایی چایی کوچک و اعداد معمول انگلیسی، مشخص می‌شود. مثل: AIVa1 که معرف نخستین مربع کوچک در گوشه شمال غربی مربع بزرگ AIV است (تصویر ۷).

تصویر ۶. راست: نقشه پلان بقایای معماری مکشوف در گچ گنبد غربی توسط هیئت مشترک.

Fig. 6. Right: Plan of the architectural structures recovered by the "Joint Expedition" from Gach Gumbad West (Keall, 1982: 17)

تصویر ۷. چپ:

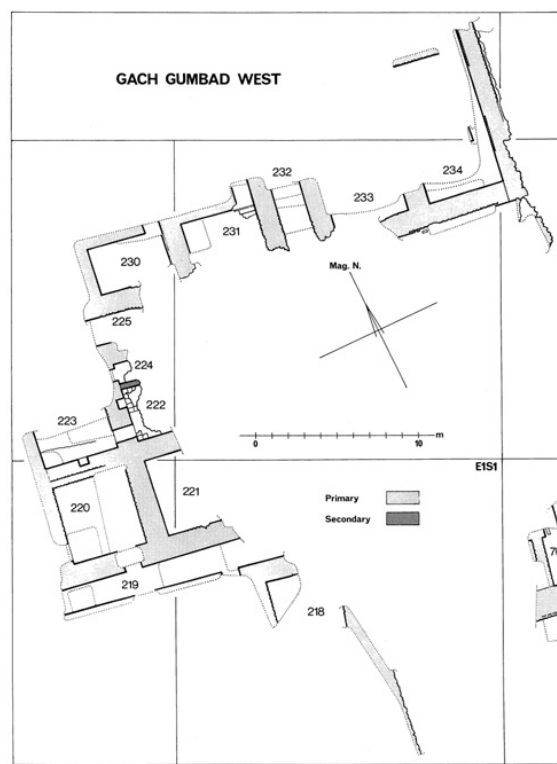
نقشه توپوگرافیک و شبکه مربعات در محوطه گچ گنبد (میدان).

Fig. 7. Left: Topographic map of Gach Gumbad (Maydan).

این دیوار، از میان رفته باشد. از دیوارهای جنوبی واحدهای ۳ و ۴ نیز چیزی باقی نمانده و بدین خاطر هرگونه اظهارنظر در مورد وجود یا عدم وجود راه ارتباطی این واحدها با راهروی S.K.225 غیرممکن است. ارتباط واحد ۲ به راهروی S.133، از طریق درگاهی در دیوار جنوبی S.K.233، این واحد را با واحدهای ۵ و ۶ از هر نظر قابل مقایسه خواهد بود.

فضاهای S.102، S.106، S.101 و S.K.233 به ترتیب از شمال به جنوب، این واحد را شکل می‌بخشند. طول و عرض فضای S.106 به ترتیب $4/60 \times 4/10$ متر است (تصویر ۱۰). فضای S.106 دارای دو درگاه است، درگاهی در شمال غرب که ارتباط این فضا را با فضایی باز و بزرگ در شمال این واحد می‌سازد و درگاهی در جنوب غرب و هم‌راستای درگاه فوق‌الذکر، که به فضای S.102 در جنوب ارتباط دارد.

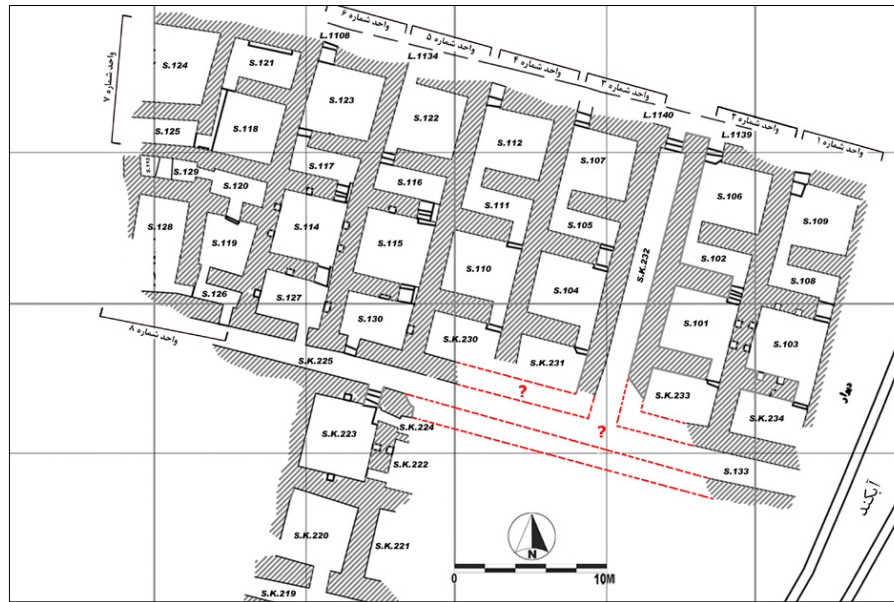
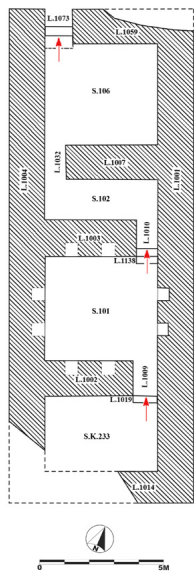
نمای جنوبی دیوار شمالی فضای S.106 در کاوش‌ها آشکار شده اما فعالیت‌های کشاورزی در شمال واحد شماره ۲، باعث آسیب دیدگی شدید رج‌های فوقانی این دیوار و درگاه شمال غربی شده است. به‌علاوه، شخم‌زنی باعث به هم ریختن نظم قطعات سنگ در رج‌های فوقانی ساختارهای باقی‌مانده این بخش شده است. از این رو در برخی موارد، تشخیص یک ساختار به هم ریخته از آوار سنگ بسیار دشوار بود. گمانه‌زنی در شمال درگاه ورودی این واحد به شناسایی بخش محدودی از یک سنگ‌فرش انجامید که به احتمال بسیار، این سنگ‌فرش بخشی از یک پیاده‌رو را تشکیل می‌دهد تا با توجه به ارتفاع کمتر فضای S.106 نسبت به فضای باز (?). شمال درگاه

واحدهای شماره ۱ تا ۶ نه تنها بر نقشه‌ای یکسان ساخته شده‌اند، بلکه در اندازه فضاها نیز بسیار به یکدیگر شبیه‌اند (تصویر ۸). تفاوت‌های ناچیز در اندازه‌های آن‌ها به احتمال بسیار، بیشتر معلول ساختار خشن مصالح ساختمانی و رخداد‌های بعدی - از جمله فرسایش و رانش است تا خواست معمار در طراحی واحدهایی متفاوت؛ از این رو توصیف یکی از واحدها ما را از توصیف تمامی آن‌ها بی‌نیاز می‌سازد. بدین منظور واحد شماره ۲، به‌عنوان واحد نمونه این مجموعه برگزیده شد و طرحی فرضی از آنچه که گمان می‌رود معمار در اندیشه داشته برای توصیف آن در انداخته شد (تصویر ۹).

۲-۱-۲-۳- واحد شماره ۲ - توصیف و بازسازی فرضی - تصویر ۹

واحد شماره ۲ در مربعات BIVf4 و BIVg4، در غرب کارگاه کاوش گچ‌گنبد غربی و در مجاورت بلافاصل واحد شماره ۱ واقع شده است. راهروی S.K.232 در غرب واحد شماره ۲ کشیده شده و احتمالاً تا جنوبی‌ترین نقطه این واحد ادامه داشته است (تصویر ۸). مع‌هذا، تخریب منتهی‌الیه جنوبی این راهرو مانع از آن است که بتوان با اطمینان از تداوم آن تا مرز جنوبی واحد شماره ۲ سخن گفت. به‌علاوه مشخص نیست که آیا واحد شماره ۲ به راهروی S.133، در جنوب، نیز باز می‌شده یا خیر. شرایط مشابهی بر واحدهای ۱، ۳ تا ۴ نیز حاکم است زیرا دیوار جنوبی واحد شماره ۱ سخت و پیران شده و این امکان وجود دارد که در ارتفاعی بالاتر از رج سنگچین موجود دیوار مذکور، درگاهی تعبیه شده بوده که اکنون با فرسایش و تخریب

تصویر ۸. راست:
پلان واحدهای معماری مکشوف
در محوطه گنج‌گنبد غربی.
Fig. 8. Right: Plan of the
architectural structures
recovered from Gach
Gumbad West.

تصویر ۹. چپ:
پلان واحد شماره ۲ در محوطه
گنج‌گنبد غربی.
Fig. 9. Left: Gach
Gumbad West; plan of
unit 2.

آن است. درگاه جنوبی ارتباط این فضا را با فضای S.101 را که در جنوب واقع شده میسازد. بخش فوقانی دیوارهای جانبی این درگاه تخریب‌شده و تنها در حدود ۱/۵۵ متر از ارتفاع این دیوارها باقی‌مانده است. پهنای درگاه ۹۰ سانتی‌متر و درازای آن کمی کمتر از ۱/۴۰ متر است.

در داخل درگاه مورد بحث و جنوب آن، پلکانی متشکل از دو پله قرار دارد که طول هر پله ۹۰ سانتی‌متر، عرض آن ۳۰ سانتی‌متر و ارتفاع آن ۲۵ سانتی‌متر است. این پلکان اختلاف ارتفاع کف فضاهای S.101 و S.102 را جبران می‌کند (تصویر ۱۲).

درگاه مذکور در مرحله بعدی استفاده از این فضاها، با دیوارکی مسدود شده است. این دیوارک به عرض ۴۰ سانتی‌متر است که از ارتفاع آن حدود ۶۰ سانتی‌متر باقی‌مانده است.

فضای S.101 به ابعاد ۴/۴۰×۴/۶۰ متر است (تصویر ۱۳). بخش‌هایی از یک کف گچی در حاشیه دیوارهای این فضا آشکار شده است. کف مذکور در عمق ۸/۶۵- متری از نقطه ثابت اندازه‌گیری واقع است. ظاهراً آوار فرورویخته از سقف موجب تخریب کف، به شکل دایره‌ای وسیع، در محدوده مرکزی این فضا شده که تنها بخش‌هایی از آن باقی‌مانده است. اندود گچی دیوارهای فضای S.101 نسبتاً سالم مانده است. در نمای غربی دیوار شرقی فضای S.101، دو طاقچه دیده می‌شود. طاقچه‌های مذکور به ترتیب به ابعاد ۵۰×۴۴×۴۳ و ۳۵×۴۰×۴۲ سانتی‌متر است. این طاقچه‌ها در ارتفاع ۱/۴۰ متری از سطح کف واقع شده‌اند (تصویر ۱۴).

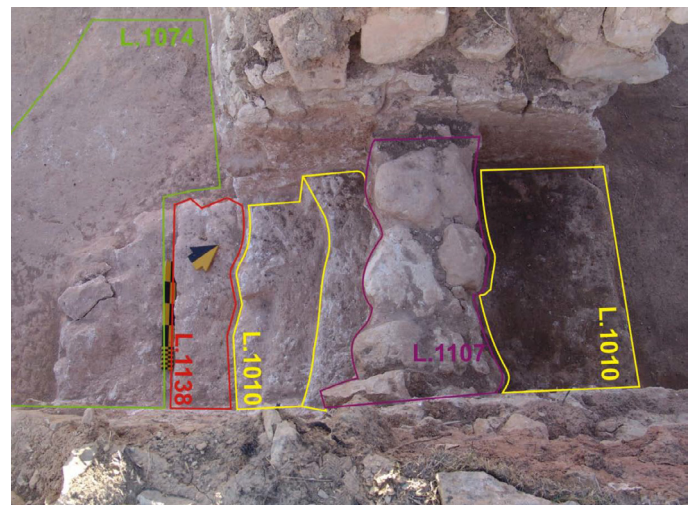
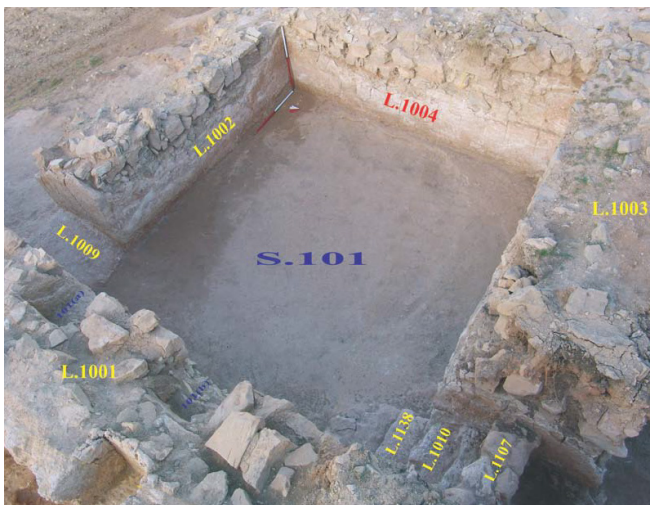
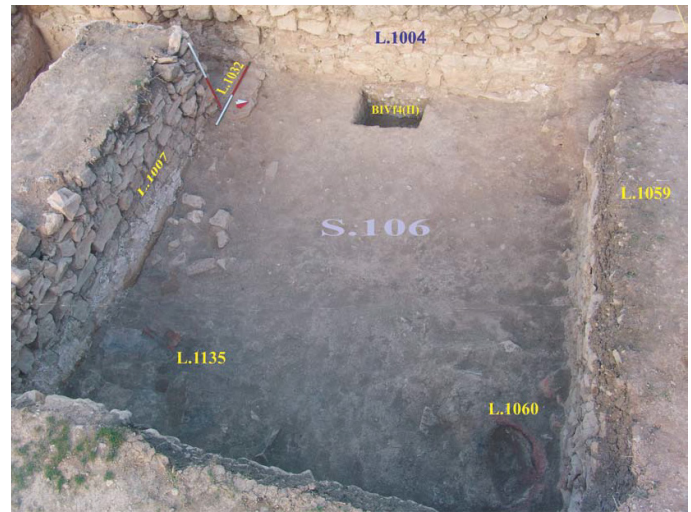
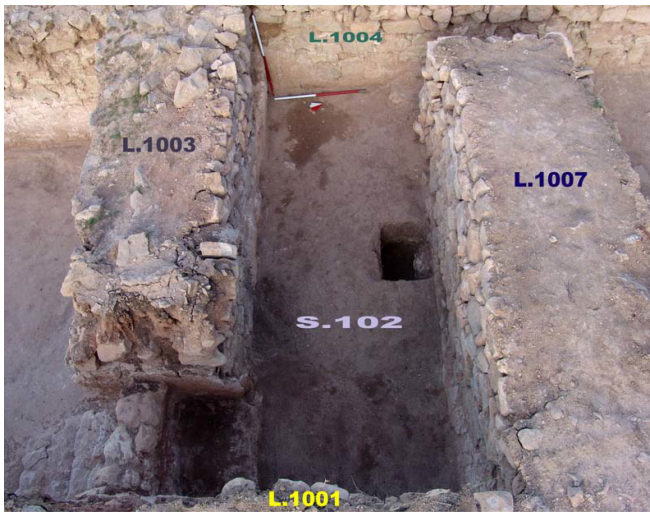
درگاهی در جنوب شرقی فضای S.101 ارتباط این فضا را با فضای واقع در جنوب آن، یعنی S.K.233 فراهم می‌سازد. کف این درگاه در عمق ۸/۳۰ متری قرار دارد. کف مذکور مسطح و اندود گچ آن هنوز قابل تشخیص است. در حدود ۱/۶۰ متر از ارتفاع دیوارهای جانبی این درگاه باقی‌مانده است. پهنای درگاه ۹۰ سانتی‌متر و درازای

یادشده و دیوار واقع در شرق آن، از جریان آب باران به پایین دست جلوگیری نماید.

پهنای درگاه، ۱ متر و درازای آن معادل عرض دیوار شرقی یعنی ۱/۴۰ متر است. در حدود ۱/۲۰ متر از ارتفاع دیوارهای جانبی این درگاه باقی‌مانده است. پلکانی متشکل از سه پله اختلاف سطح فضای بلندتر و باز (?) شمالی و فضای S.106 را جبران می‌کند. متأسفانه کف فضا مشخص نبود؛ با این حال ممکن است کف درگاه جنوبی، هم‌تراز با کف فضا ساخته شده باشد.

در گوشه‌های شمال شرقی و جنوب شرقی فضای S.106 دو اجاق تعبیه شده است. اجاق گوشه شمال شرقی از گل ساخته شده و به شکل بیضی است که ارتفاع آن ۱۴ سانتی‌متر، قطر بزرگ آن ۷۶ سانتی‌متر و قطر کوچکش ۴۶ سانتی‌متر است. اجاق جنوب شرقی به خلاف سایر اجاق‌ها که گلی هستند از قطعات آجر و لاشه‌سنگ‌های تخت مارنی ساخته شده است. عمق این اجاق ۵ سانتی‌متر، قطر درونی آن ۶۰×۷۰ سانتی‌متر و قطر بیرونی آن ۹۰×۱۰۰ سانتی‌متر است. احتمال می‌رود که مصالح و ساختار متفاوت این اجاق نمایشگر تعلق آن به زمانی پس از دوره اصلی بنا باشد. ممکن است وجود اجاق‌ها دلیلی بر باز بودن این فضا باشد (تصویر ۱۰).

کف درگاه واقع در گوشه جنوب غربی فضای S.106 مسطح است. در حدود ۱/۳۰ متر از ارتفاع دیوارهای جانبی این درگاه باقی‌مانده است. پهنای آن ۹۰ سانتی‌متر و درازای آن ۱/۴۰ متر است. این درگاه در شمال غربی فضای S.102 قرار دارد. فضای اخیر دارای پلان مستطیلی است به طول و عرض ۱/۸۰×۴۶۰ که در راستای شرقی- غربی واقع است (تصویر ۱۱). اگرچه اثری از کف ساخته‌شده این فضا باقی‌مانده اما برخی شواهد حاکی از آن است که احتمالاً کف این فضا در عمق ۷/۶۵ متری از نقطه ثابت اندازه‌گیری قرار داشته که هم‌سطح با آستانه درگاه جنوبی

تصویر ۱۰. (راست، بالا):
نمایی از فضای S.106، واحد
شماره ۲، گنج‌گنبد غربی.

Fig. 10. Top right: Gach Gumbad West; unit 2, room 106.

تصویر ۱۱. (چپ، بالا):
نمایی از فضای S.102، واحد
شماره ۲، گنج‌گنبد غربی.

Fig. 11. Top left: Gach Gumbad West; unit 2, room 102.

تصویر ۱۲. (راست، پایین):
نمایی از درگاه L.1010 و
پله‌های مرتبط به آن.

Fig. 12. Bottom right: Doorway L.1010 and its staircase.

تصویر ۱۳. (چپ، پایین):
نمایی از فضای S.101، واحد
شماره ۲، گنج‌گنبد غربی.

Fig. 13. Bottom left: Gach Gumbad West; unit 2, room 101.

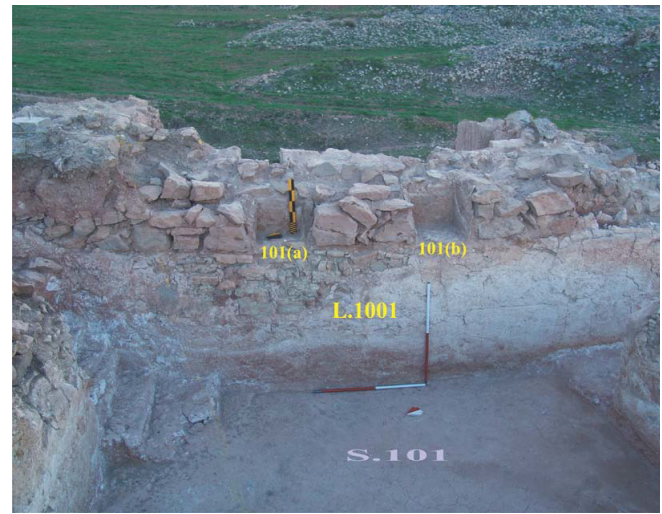
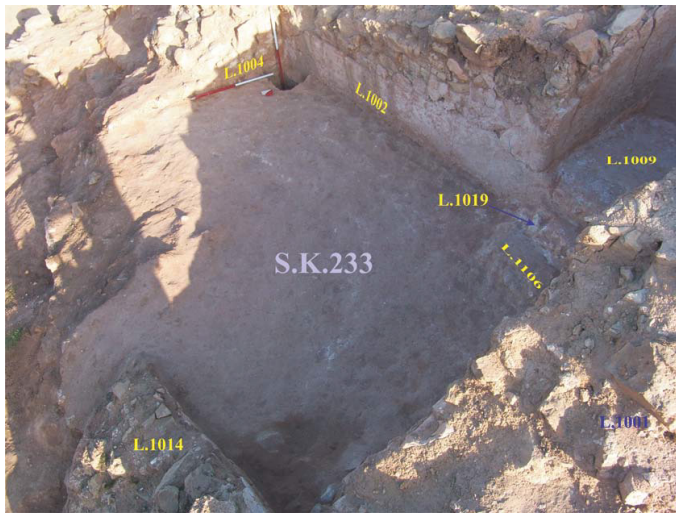
۳-۲-۱-۳ - راهروی S.K.232 - توصیف و بازسازی فرضی - تصویر ۸

راهروی S.K.232 در غرب واحد شماره ۲ و در راستای شمالی-جنوبی احداث شده است. دیوار شرقی راهرو، میان این دو فضا مشترک است. (تصویر ۱۶). بخش اعظم راهروی S.K.232 در مربع BIVg4 و منتهی‌الیه جنوبی آن در مربع BIVg4 قرار دارد. درازای راهرو ۱۸/۵۰ و پهنای آن ۱/۷۵ متر است. بر بخش‌هایی از دیوارهای این راهرو هنوز آثار اندود گچ دیده می‌شود. قسمت‌هایی از کف راهرو، که از شمال به جنوب دارای شیب است، در حاشیه دیوارهای آن به‌دست‌آمده است. درگاهی به عرض ۱/۲۰ متر در منتهی‌الیه شمالی این راهرو قرار دارد. کف این درگاه با سه پله به فضای باز (?) شمال واحدهای شش‌گانه می‌پیوندد. پله اول به طول ۱/۲۰ متر، عرض ۳۵ سانتی‌متر و ارتفاع ۳۵ سانتی‌متر است. پله دوم نیز به طول ۱/۲۰ متر، عرض ۳۵ سانتی‌متر و ارتفاع ۱۵ سانتی‌متر است. پله سوم نیز به طول ۱/۲۰ متر، عرض ۵۲ سانتی‌متر و ارتفاع ۲۵ سانتی‌متر است.

آن حدود ۱/۴۰ متر است. یک پله به ابعاد ۲۵×۳۰×۹۰ سانتی‌متر به بر جنوبی این درگاه می‌پیوندد و آن را به شمال شرقی فضای S.K.232 مرتبط می‌سازد. اختلاف سطح پلکان یادشده نسبت به کف درگاه ۲۵ سانتی‌متر است.

فضای S.K.233 به طول ۴/۶۰ و عرض ۳ متر در راستای شرقی-غربی قرار دارد (تصویر ۱۵). از دیوارهای جنوبی و غربی این فضا تنها بخش‌های محدودی به ارتفاع چند رج باقی‌مانده است. بخش اندکی نیز از یک کف گچی، در نزدیکی پلکان قابل‌رؤیت است که در عمق ۸/۸۰ متری قرار دارد.

همان‌گونه پیش‌ازین اشاره شد راهروی S.133 تا جنوب راهروی S.K.233 امتداد می‌یافته. تخریب منتهی‌الیه جنوب غربی فضای S.K.232 مانع از اظهارنظر قطعی درباره چگونگی ارتباط این راهروهاست. از این‌رو آشکار نیست که آیا راهروهای S.133 و S.K.232 (و امتداد احتمالی آن، S.K.225) به یکدیگر مرتبط بوده‌اند و یا اینکه تنها راه دسترسی به S.K.233، درگاه شمالی آن، بوده است.

۶) محل ورودی واحد مورد بحث در گوشه شمال غربی این فضا و در ضلع غربی آن، که اثری از وجود احتمالی دیوار در آن مشاهده نشده، پیشنهاد گردید. در این فضا کف ساخته شده‌ای مشاهده نشد. ملات بین سنگچین‌های دیوار این فضا شسته شده و به ندرت بقایای آن بر روی دیوارها باقی مانده است و رج‌های فوقانی دیوارهای آن تخریب شده است به گونه‌ای که حداکثر ارتفاع بلندترین دیوار موجود در این فضا به ۱/۴۰ متر بالغ می‌شود.

فضای شماره S.125 در جنوب فضای S.124 واقع است. فضای مذکور به شکل مستطیلی است که عرض آن ۱/۴۵ متر و طول آن برابر طول S.124 و ۵/۱۰ متر است. به دلیل تخریب دیوار غربی این فضا تخمین دقیق طول آن ممکن نیست، اما مقایسه شکل کلی این فضا با فضاهای مشابه در واحدهای شش‌گانه قبلی، همچون مورد فضای S.124، بازسازی فرضی آن را امکان‌پذیر می‌سازد. از این فضای مستطیلی، سه دیوار شمالی، شرقی و جنوبی مشخص شده است. دیوار شمالی این فضا به تمامی آشکار شده است. این دیوار ۴/۴۰ متر طول دارد. بر غربی دیوار مذکور نیز روشن شده است. از این رو، احتمال می‌رود که درگاه ارتباطی دو فضای S.124 و S.125 در غرب این دیوار واقع بوده ولی اکنون، به دلیل ویرانی دیوار غربی واحد ۷، نمی‌توان وجود درگاه پیشنهادی را در این نقطه قطعی شمرد، هرچند که مقایسه میان تناسبات و جای فضای S.125 در جمع فضاهای واحد ۷ و فضاهای مشابه در واحدهای ۱ تا ۶، به ویژه نحوه ارتباط فضاهای اخیر با فضاهای مجاور آن‌ها در واحدهای شش‌گانه مذکور، این احتمال را تقویت می‌نماید.

درگاهی در جنوب شرق ارتباط این فضا را با فضای S.118 برقرار می‌سازد. لوغازی از گچ به پهنای ۱۰ سانتی‌متر، در قسمت جنوبی درگاه و به قرینه بر جنوبی دیوار L.1049 روی دیوار L.1051 دیده می‌شود. فضای S.118 در ابعاد ۴/۵۰ × ۴/۱۵ متر ساخته شده است. در حاشیه، در مجاورت دیوار L.1049- از مقابل درگاه L.1101 تا L.1085- ساختاری به شکل یک سکو ساخته شده که به نظر می‌رسد کرسی چینی دیوار باشد (L.1116). ردیف فوقانی

منتهی‌الیه جنوبی این راهرو تخریب شده است. همان‌گونه که در بالا آمد، مشخص نیست آیا راهروی S.K.232 از جنوب به راهروی S.133، و امتداد غربی آن (؟) S.K.225 ارتباط می‌یافته یا خیر.

۴-۱-۲-۳- واحد شماره ۷ - توصیف و بازسازی فرضی - تصویر ۲۰

واحد شماره ۷ در غربی‌ترین بخش محوطه کاوش فصل اخیر گچ‌گنبد غربی، در مربعات BIVE1 و BIIIe10 واقع است (نقشه شماره ۳). آثار مکشوف در این مربعات، هم از شمال به جنوب دارای شیب هستند و هم از شرق به غرب. واحد شماره ۷ به شکل مربعی است که به چهار فضا تقسیم شده است. فضاهای S.121 و S.118 در نیمه شرقی این واحد و فضاهای S.124 و S.125 در نیمه غربی آن واقع شده‌اند (تصاویر ۱۷ تا ۱۹).

فضای S.124 را سه دیوار در جهات شمالی، شرقی و جنوبی پدید آورده‌اند. ابعاد این فضای به دلیل تخریب نیمه غربی آن به دقت روشن نشده است. طی کاوش‌ها ۴/۶۰ متر از درازای دیوار شمالی این واحد آشکار شده است. علی‌رغم ویرانی بسیار، هنوز بقایای اندکی نیز از دیوار غربی این فضا باقی مانده است. وجود این آثار و همچنین به کمک ابعاد دیوارهای شرقی و جنوبی آن که به‌طور کامل آشکار شده است، پیشنهاد طول و عرض نسبتاً دقیق آن را امکان‌پذیر می‌سازد. از این رو گمان می‌رود که عرض فضای مورد بحث برابر طول دیوار شمالی آن، یعنی ۴/۶۰ و طول آن ۵/۱۰ متر بوده باشد. به‌رغم آشکار شدن تمامی درازای دیوار شمالی فضای S.124، درگاهی در آن مشاهده نشد. مع‌هذا، با توجه به مشابهت کلی شکل و ابعاد این فضا با فضاهای شمالی واحدهای ۱ تا ۶ و به‌ویژه نحوه جایگیری درگاهی‌ها و ورودی‌های فضاها در واحدهای مذکور، احتمال وجود درگاه ورودی این واحد در نقطه‌ای نزدیک به گوشه شمال غرب آن بسیار است. به‌علاوه در بقایای مکشوف از بر شرقی دیوار غربی فضای S.124 نیز اثری از درگاه مشاهده نمی‌شود. از این رو در بازسازی فرضی این واحد (نقشه شماره

تصویر ۱۴، راست:

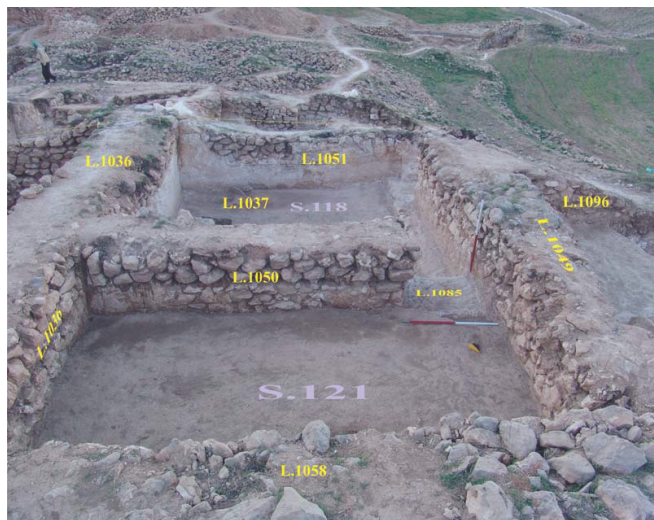
نمایی از اطرافچه‌های دیوار شرقی فضای S.101، واحد شماره ۲، گچ‌گنبد غربی.

Fig. 14. Right: Gach Gumbad West; unit 2, room 101, niches on the eastern wall.

تصویر ۱۵، چپ:

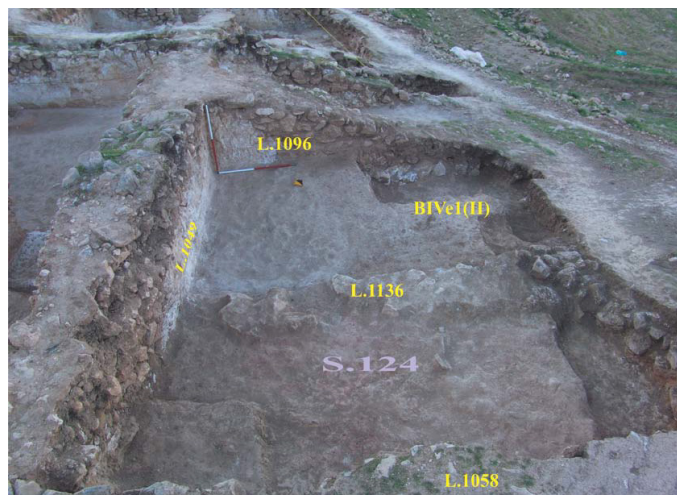
نمایی از فضای S.K.233، واحد شماره ۲، گچ‌گنبد غربی.

Fig. 15. Left: Gach Gumbad West; unit 2, room 233.

تصویر ۱۷. (چپ، بالا):
نمایی از فضاهای S.121 و S.118، واحد شماره ۷، گنج گنبد غربی.
Fig. 17. Top left: Gach Gumbad West; unit 7, rooms 118&121.

تصویر ۱۹. (چپ، پایین):
نمایی از فضای S.125، واحد شماره ۷، گنج گنبد غربی.
Fig. 19. Bottom left: Gach Gumbad West; unit 7, room 125.

تصویر ۱۶. (راست، بالا):
نمایی از راهرو S.K.232، واحد شماره ۲، گنج گنبد غربی.
Fig. 16. Top right: Gach Gumbad West; unit 2, corridor 232.

تصویر ۱۸. (راست، پایین):
نمایی از فضای S.124، واحد شماره ۷، گنج گنبد غربی.
Fig. 18. Bottom right: Gach Gumbad West; unit 7, room 124.

۵-۱-۲-۳- واحد شماره ۸ - توصیف و بازسازی فرضی - تصویر ۲۰

واحد شماره ۸، در جنوب واحد شماره ۷- در مربعات BIVf1، BIVg1 و BIIIf10 و همچون این واحد، در غربی‌ترین قسمت محوطه کاوش فصل اخیر گچ‌گنبد غربی، واقع است (تصویر ۲۲). کلیه فضاهای این واحد در شیب واقع‌اند؛ آثار کاوش شده در مربع BIVf1 در بالاترین ارتفاع و آثار موجود در مربع BIVg1 در کمترین عمق قرار دارد. این واحد به شکل مربعی است که در ساختار نهایی از شش فضا تشکیل شده. فضاهای S.113، S.129 و S.128 در نیمه غربی و فضاهای S.120، S.119 و S.126 در نیمه شرقی این واحد قرار دارند؛ اما جدایی S.113 و S.129 حاصل تحولات و دخالت‌های بعدی است و به احتمال زیاد، این هر دو در اصل فضای واحدی را تشکیل می‌داده‌اند.

دسترسی به واحد شماره ۸ تنها از طریق درگاه شماره L.1123 و راهروی S.K.225 در جنوب این واحد، امکان‌پذیر است، هرچند که ویرانی بخش جنوب غربی فضای S.128 هرگونه اظهار نظر قطعی را در این مورد غیرممکن ساخته است.

در گوشه جنوب شرقی فضای S.K.225 درگاهی به عرض ۷۰ سانتی‌متر ایجاد شده که دارای طاق هلالی است. ارتفاع کف درگاه تا زیر سقف، ۱/۵۵ متر است. کف آن با قطعات آجر مفروش شده است. این کف با یک پله به ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر به راهروی S.K.225 راه می‌یابد.

فضای S.126 دارای پلان مستطیلی است به طول و عرض ۱/۴۰ × ۳/۱۰ متر (تصویر ۲۳). علاوه بر درگاه جنوبی دو درگاه دیگر، یکی در منتهی‌الیه جنوبی ضلع غربی و یکی در منتهی‌الیه غربی ضلع شمالی این فضا وجود دارد. درگاه غربی ارتباط این فضا را با فضای S.128 ممکن می‌سازد. درگاه شمالی این فضا، ارتباط این فضا و فضای S.119 را میسر می‌سازد. فضای S.126 دارای کفی از گچ بوده که تنها بخش کوچکی از آن، در نیمه شرقی و در جلوی درگاه جنوبی سالم مانده است و سایر قسمت‌های آن، شاید بر اثر فشار آوار، تخریب شده است. بخش فوقانی دیوارهای این فضا به شدت آسیب‌دیده و تخمین ارتفاع دقیق آن‌ها ممکن نیست. قسمت‌هایی از نمای دیوارها اندود گچ هنوز برجاست. سکویی شبیه یک پله با ابعاد ۱ × ۱/۵۰ در داخل درگاه غربی تعبیه شده است. حدود ۱/۴۵ متر از ارتفاع دیوارهای جانبی این درگاه باقی مانده است. پهنای درگاه ۱ متر و درازای آن ۱/۵۰ متر است.

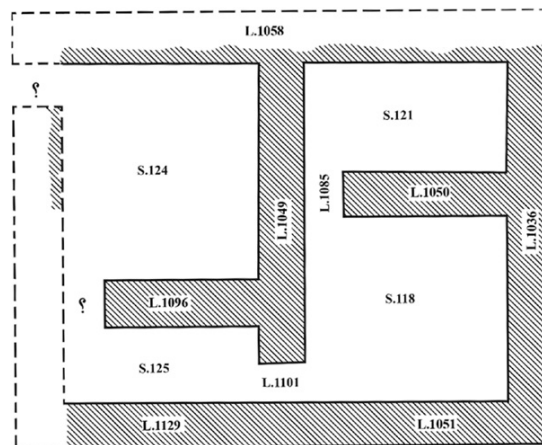
فضای S.128 که به واسطه درگاه غربی به فضای S.126 می‌پیوندد، مستطیلی است به ابعاد ۶/۲۰ × ۳/۴۰ متر. از آنجاکه اثری از کف گچی در این فضا به دست نیامده احتمال می‌رود که از بستر طبیعی در این بخش پس از تسطیح به‌عنوان کف استفاده شده باشد. حداکثر ارتفاع موجود دیوارهای این فضا حدود ۲ متر است. نیمه جنوبی دیوار ضلع غربی این فضا به شدت تخریب شده و اثری از آن باقی نمانده است. بر قسمت‌هایی از دیوارهای شمالی، شرقی و جنوبی این فضا هنوز بقایای اندود گچ باقی است.

دیوارها در این فضا به‌مانند دیگر دیوارها دچار تخریب زیادی شده است. تمامی دیوارهای این فضا اندود گچ دارند. این اندود در برخی از قسمت‌ها ریخته. کف این فضا نیز از بین رفته است. با این حال، در صورتی که لوکوس L.1116 را به‌عنوان کرسی دیوار L.1049 قلمداد کنیم، می‌توان پیشنهاد نمود که کف این فضا، بر سطح فوقانی کرسی مذکور و در عمق تقریبی ۷/۵۵- متری از نقطه ثابت اندازه‌گیری قرار داشته است.

در گوشه جنوب شرقی این فضا دو قطعه لاشه‌سنگ تخت و از نوع شیست دیده می‌شود که یکی به‌صورت عمودی و دیگری به‌صورت مایل کار گذاشته شده است. ساختار مذکور احتمالاً به‌عنوان اجاق مورد استفاده قرار گرفته است؛ زیرا آثار سوختگی و خاکستر نیز روی آن مشاهده شد.

در گوشه شمال غربی فضای S.118 درگاه دیگری قرار دارد که ارتباط این فضا را با فضای واقع در شمال آن، یعنی S.121 میسر می‌سازد. این درگاه ۹۰ سانتی‌متر پهنای و ۱ متر درازا دارد. بخش فوقانی درگاه فروریخته و تنها حدود ۱/۱۰ متر از ارتفاع دیوارهای جانبی درگاه باقی مانده است. کف این درگاه هم‌سطح با فضای S.121 است در حالی که ۶۰ سانتی‌متر بالاتر از کف فضای S.118 قرار دارد. در مقابل این درگاه احتمالاً پله‌ای وجود داشته که تخریب شده و تنها داغ آن روی دیوار واقع در شرق درگاه یادشده مشهود است.

فضای S.121 به شکل مستطیلی است به ابعاد ۲/۶۰ × ۴/۵۰ متر. در حاشیه دیوار ضلع شمالی و چسبیده به آن، ساختاری به طول ۳/۸۰ متر، پهنای ۳۵ و ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر مانند یک سکو ایجاد شده که احتمالاً کرسی دیوار را تشکیل می‌داده است. بر روی نمای دیوارهای جنوبی و شرقی هنوز کمی از اندود گچ باقی مانده اما دو دیوار دیگر فاقد اندود است. ملات بین سنگچین دیوارها در این قسمت شسته شده است. حداکثر ارتفاع دیوارهای این فضا به ۱/۴۰ متر می‌رسد.

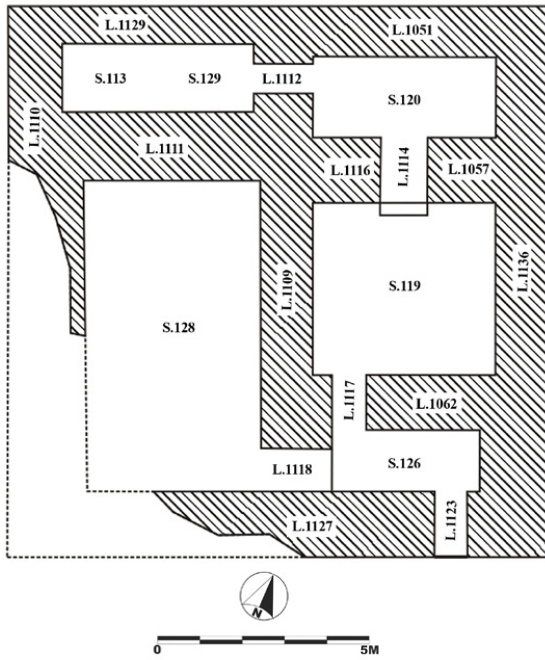

تصویر ۲۰.

پلان واحد شماره ۷ در محوطه گچ‌گنبد غربی.

Fig. 20. Gach Gumbad West; plan of unit 7.

اندود گچ مشهود است. بیشترین ارتفاع دیوار در این فضا ۲/۵۰ متر و کمترین آن ۷۰ سانتی متر است. فضای S.120 در شمال فضای S.119 واقع شده است. این فضا مستطیلی به ابعاد ۱/۸۰×۳/۶۰ و رانش دیوارها تا حدودی شکل منظم آن را دگرگون کرده است. فضای S.120 دارای کفی گچی است که بخش قابل توجهی از آن باقی مانده است. رج‌های فوقانی دیوارها دچار تخریب شده و این ویرانی در دیوار غربی بیشتر دیده می‌شود. بلندترین ارتفاع باقی مانده از این فضا ۲/۸۰ متر است (تصویر ۲۴). این فضا از طریق درگاهی با طاق هلالی به فضای S.119 مرتبط می‌شود. پهنای درگاه مذکور ۹۰ سانتی متر و درازای آن ۱/۴۰ متر است. ارتفاع کف درگاه تا زیر قوس طاق آن حدود ۱/۳۵ متر است. از آنجا که کف فضای شمالی (S.120) در ارتفاعی بالاتر از کف فضای S.119 واقع شده است، پلکانی چسبیده به نمای جنوبی درگاه تعبیه شده بوده است. محاسبه ابعاد دقیق این پله به دلیل تخریب شدید آن دشوار است اما به نظر می‌رسد که حدود ۳۵ سانتی متر ارتفاع، ۲۵ سانتی متر عرض و ۹۰ سانتی متر طول داشته باشد.

تصویر ۲۱.

پلان واحد شماره ۸ در محوطه گچ گنبد غربی.

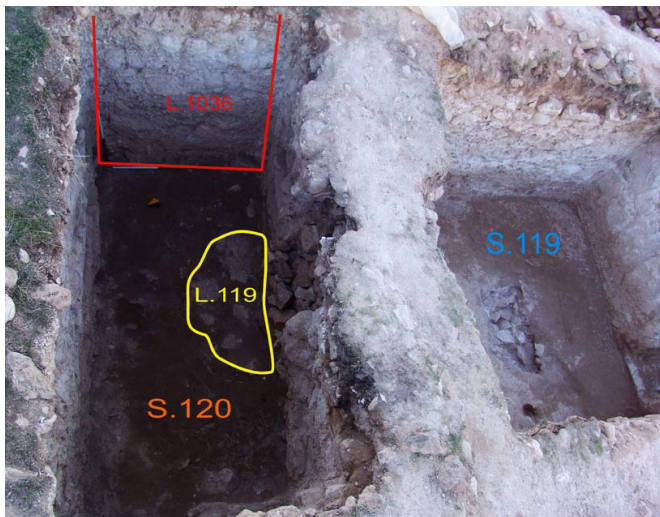
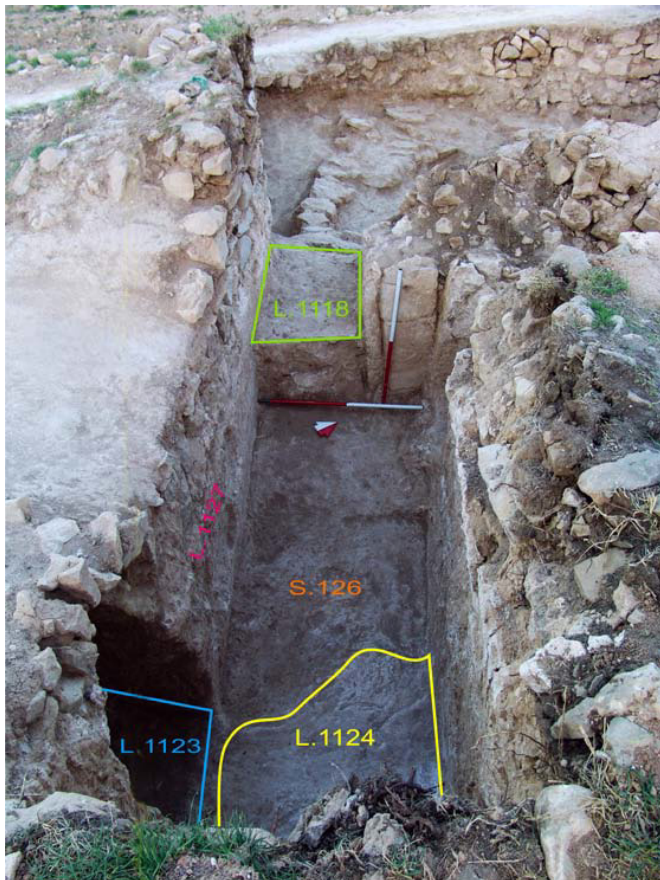
Fig. 21. Gach Gumbad West; plan of unit 8.

در دیوار غربی فضای S.120 درگاه دیگری گشوده شده که ارتباط بین این فضا را با فضای S.129 میسر می‌سازد. پهنای این درگاه ۶۰ سانتی متر است. درگاه سقفی هلالی شکل داشته که سخت آسیب دیده است. ارتفاع کف درگاه تا زیر سقف درگاه ۱/۶۵ متر است. فضای S.129 چهارگوشی است با ابعاد ۱/۴۰×۴/۵۰ متر. اثری از کف در این فضا به دست نیامد. بلندترین ارتفاع باقی مانده از دیوار این فضا ۱/۷۰ متر است. کاوش‌ها نشان می‌دهد که فضای S.129 در دوره‌های بعدی به دو فضای S.129 و S.113 تقسیم شده است.

به هنگام کاوش، ساختار نعلی شکلی در نیمه جنوبی فضای S.128 شناسایی گردید که به نظر می‌رسد در دو مرحله ایجاد شده است. در مرحله نخست سکویی به طول حدود ۱ متر و ارتفاع تقریبی ۵۰ سانتی متر در حاشیه غربی دیوار شرقی برپا و گچ اندود شده است. در مرحله دوم، روی این سکو در جانب غرب دیوار شرقی ساختار نعلی شکل فوق‌الذکر از شمال غرب و حاشیه آن دیوار آغاز شده، با انحنا در برابر ورودی این فضا پایان می‌یابد. این ساختار احتمالاً مربوط به دوره کوچ‌نشینی است. در قسمت شمالی فضای S.128 سکویی آجری تعبیه شده که چهار عدد از آجرهای آن باقی مانده. ابعاد آجرها ۷×۳۱×۳۱ سانتی متر است. در نیمه جنوبی فضای S.128 آبراهه‌ای وجود دارد که احتمالاً دارای پوششی از سنگ‌های تخت بوده است که فقط یکی از آن‌ها بر سر جای خود باقی مانده است. جهت آبراه در راستای شرقی-غربی است که از کناره‌های غربی دیوار شرقی و با درازای ۲/۴۰ متر و پهنای ۳۵ سانتی متر با یک انحنای محدود در جهت غرب ادامه می‌یابد، اگرچه به‌درستی مشخص نیست که این آبراه از چه نقطه‌ای آغاز شده و به کجا می‌انجامیده است، اما تا زیر دیوار فوق‌الذکر امتداد داشته است.

درگاهی در جنوب غربی فضای S.119 ارتباط آن را با فضای S.126 برقرار ساخته. پهنای این درگاه ۶۳ سانتی متر و درازای آن ۱/۱۰ متر است. حداکثر ارتفاع دیوارهای جانبی این درگاه به ۱/۴۰ متر بالغ می‌گردد. کف درگاه دارای اندود گچ است. علاوه بر این درگاه ورودی دیگری در قسمت شمالی این فضا قرار دارد حداکثر ارتفاع دیوارهای جانبی این درگاه نیز به ۱/۴۰ متر بالغ می‌گردد. کف درگاه دارای اندود گچ است. علاوه بر این درگاه، ورودی دیگری در قسمت شمالی این فضا قرار دارد. این درگاه دارای سقف هلالی شکل است. پهنای درگاه معادل ۹۰ سانتی متر و درازای آن ۱/۴۰ متر است. ارتفاع کف درگاه تا زیر قوس طاق آن حدود ۱/۳۵ متر است. از آنجا که کف فضای شمالی (S.120) در ارتفاعی بالاتر از کف فضای S.119 واقع شده است، پلکانی چسبیده به نمای جنوبی درگاه تعبیه شده. محاسبه ابعاد دقیق پله به دلیل تخریب شدید آن دشوار است اما به نظر می‌رسد که حدود ۳۵ سانتی متر ارتفاع، ۲۵ سانتی متر عرض و ۹۰ سانتی متر طول داشته باشد.

فضای S.119 چهارگوشی ناقص به ابعاد تقریبی ۳/۶۰×۳/۴۰ متر است. (تصویر ۱۵). کف این فضا گچ اندود ایجاد شده که کاملاً سالم مانده و تمام سطح را در برمی‌گیرد. اختلاف عمق کف فضای S.119 در شمال و جنوب در حدود ۳۰ سانتی متر است. همچنین به دلیل رانش دیوارها، نقشه این واحد کمی دچار چرخش شده است. این چرخش در فضای S.119 به‌روشنی دیده می‌شود و به همین دلیل ابعاد این فضا نیز از شکل مربع خود خارج شده به‌گونه‌ای که اکنون نیمه شمالی آن عریض‌تر از نیمه جنوبی است. باینکه امتداد جنوبی دیوار غربی و امتداد شرقی دیوار جنوبی بسیار آسیب دیده و قسمت‌های زیادی از آن ریزش کرده است هنوز روی نمای تمامی دیوارهای احاطه‌کننده فضای S.119

تصویر ۲۳. (چپ، بالا):

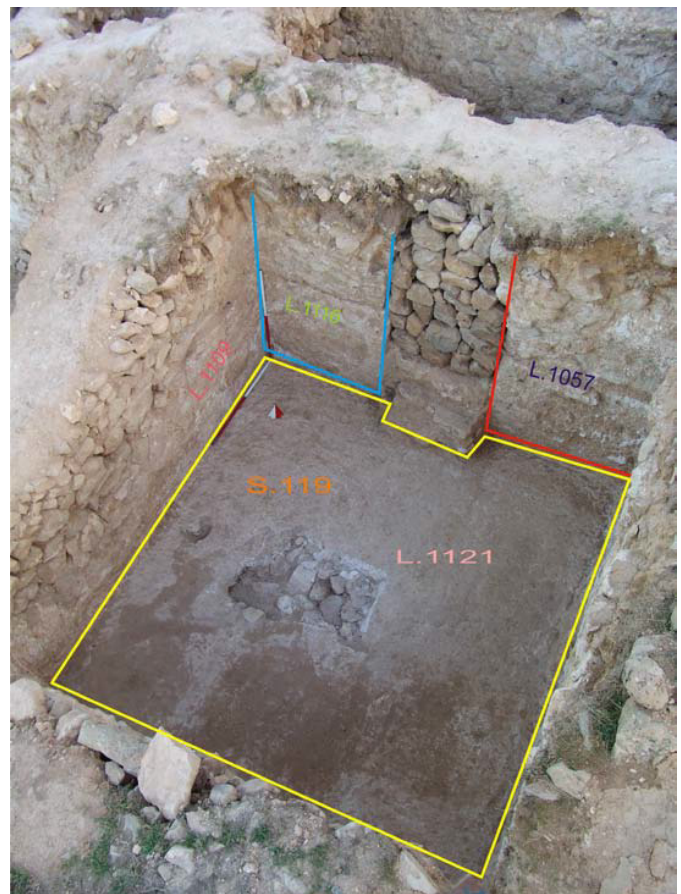
نمایی از فضاهای S.126، واحد شماره ۸، گچ‌گنبد غربی.

Fig. 23. Top left: Gach Gumbad West; unit 8, room 126.

تصویر ۲۵. (چپ، پایین):

نمایی از فضای‌های S.119 و S.120، واحد شماره ۸، گچ‌گنبد غربی.

Fig. 25. Bottom left: Gach Gumbad West; unit 8, rooms 119&120.

تصویر ۲۲. (راست، بالا):

نمایی از فضاهای واحد شماره ۸، گچ‌گنبد غربی.

Fig. 22. Top right: Gach Gumbad West; unit 8.

تصویر ۲۴. (راست، پایین):

نمایی از فضای S.119، واحد شماره ۸، گچ‌گنبد غربی.

Fig. 24. Bottom right: Gach Gumbad West; unit 8, room 119.

۶-۱-۲-۳- مقایسه ساختار واحدهای ۸ تا ۱

نقشه واحد شماره ۸ با واحدهای ۱ تا ۷ متفاوت است؛ اما با توجه به همگونی تناسبات و نزدیکی ابعاد فضاهای واحد شماره ۷ با فضاهای واحدهای شماره ۱ تا ۶ می‌توان پیشنهاد کرد که تنها تفاوت میان این واحدها و واحد شماره ۷ نحوه چیدمان یا جای‌گیری فضاها است. واحدهای ۱ تا ۶ به شکل مستطیل‌هایی هستند که طول‌شان تقریباً سه برابر عرض آن‌ها است. فضاهای این واحدهای بدین ترتیب در یک امتداد و به‌گونه‌ای محوری سامان‌یافته است. درحالی‌که در واحد شماره ۷، همین فضاها در درون محدوده‌ای بسیار نزدیک به مربع جای گرفته‌اند. بدین قرار فضای S.124، در واحد شماره ۷، قرینه فضاهای S.109 (واحد شماره ۱)، S.106 (واحد شماره ۲)، S.107 (واحد شماره ۳)، S.112 (واحد شماره ۴)، S.122 (واحد شماره ۵) و S.123 (واحد شماره ۶) خواهد بود.

به همین ترتیب، فضای S.125 برابر خواهد بود با فضاهای S.108، S.102، S.105، S.111، S.116 و S.117 در واحدهای شش‌گانه. فضای S.118 نیز برابر است با فضای S.101، S.103، S.104، S.110، S.115 و S.114 در آن واحدها. سرانجام فضای S.121 به‌عنوان معادلی برای فضاهای S.K.234، S.K.233، S.127 و S.130، S.K.230، S.k.231 طراحی و ساخته شده است.

دلیل یا دلایل تغییر نقشه واحد ۷ در مقایسه با واحدهای ۱ تا ۶ آشکار نیست، اما مزایای آن بسیار روشن است. این طرح امکان می‌دهد که فضاهای مشابه و حتی بزرگ‌تر از فضاهای واحدهای ۱ تا ۶ در مساحت کمتری جای‌داده شود. مساحت هریک از واحدهای ۱ تا ۶ بیش و کم بالغ بر ۱۵۱/۵ مترمربع است درحالی‌که مساحت واحد شماره ۷ کمتر از ۱۲۰ مترمربع است.

افزون بر این، شکل نزدیک به مربع واحد ۷، در مقایسه با شکل مستطیل واحدهای ۱ تا ۶، عامل صرفه‌جویی بزرگی در طول دیوارهای موردنیاز است. به‌گونه‌ای که برای ساختن واحد شماره ۲ در حدود ۱۴ متر بیشتر از واحد شماره ۷ دیوارکشی شده است.

این مقایسه بدون احتساب ضخامت دیوارها صورت گرفته است. درواقع پهنای دیوارهای واحد شماره ۷ کمتر از ضخامت دیوارهای واحد ۱ تا ۶ است. درحالی‌که پهنای دیوارهای واحد اخیر در حدود ۱/۴۰ متر است، در واحد شماره ۷ این ضخامت تقریباً یک متر است. علت ساخت دیوارهایی به این حجم در واحدهای شش‌گانه مذکور مشخص نیست. شاید نوع پوشش فضاها عامل این تفاوت بوده است؛ استفاده از طاق آجری سنگین که شواهد احتمالی آن‌ها در برخی از فضاهای واحدهای مذکور مشاهده گردید، به‌عنوان مثال برای پوشش فضاها در واحدهای ۱ تا ۶ و سقف مسطح در واحدهای شماره ۷، بدون شک یکی از دلایل نزدیکی وسعت فضای مفید واحد شماره ۷ با وسعت فضای مفید واحدهای شش‌گانه، علی‌رغم حدود ۳۲ متر وسعت کمتر، همین تفاوت ضخامت دیوارهاست.

این مقایسه‌ها نشان می‌دهد که در طراحی و ساخت واحد شماره ۷ اندیشه و مهارت بیشتری به‌کاررفته است.

۷-۱-۲-۳- جمع‌بندی

واحدهای ۱ تا ۶ در راستای تقریباً شمالی-جنوبی، حول یک محور طولی سامان‌یافته است. هر یک از این شش واحد از چهار فضای مرتبط تشکیل شده است. درحالی‌که بخش‌های دیگر، یعنی واحدهای ۷ و ۸ چیدمانی متفاوت دارند و به شکل یک مربع یا مستطیل نزدیک به مربع، ساخته شده‌اند. یک راهروی طویل، به شماره S. K.23211، در جهت شمالی-جنوبی و بین واحدهای شماره ۲ و ۳ احداث شده است که به نظر می‌رسد ارتباط فضاهای واقع در شمال و جنوب این واحدهای هفتگانه و فضاهای مکشوف در جنوب واحد شماره ۸ آشکار گردید (S.K.225 و S.133). امروزه راهروهای مذکور دقیقاً در امتداد یکدیگر قرار ندارند اما به نظر می‌رسد رانش زمین عامل تغییر جهت این دو راهرو بوده و درگذشته، احتمالاً این هر دو یک راهروی پیوسته و طویل را تشکیل می‌داده است.

در گوشه شمال غربی شمالی‌ترین فضای واحدهای شش‌گانه موردبحث (از شرق به غرب، به ترتیب S.109، S.106، S.107، S.112، S.122 و S.123) درگاهی وجود دارد که ارتباط این واحدها را با فضای شمالی میسر می‌ساخته است. کاوش چندین گمانه در شمال این درگاه‌ها نشان داد که ساختاری متشکل از یک ردیف سنگ‌چین به عرض تقریبی ۱/۳۰ متر به‌صورت سرتاسری در برابر تمامی درگاه‌های شمالی واحدهای ۱ تا ۶ ایجاد شده است. از این‌رو گمان می‌رود که واحدهای مذکور از شمال به فضایی باز راه می‌یافته و سنگ‌چین یادشده به‌صورت پیاده‌رویی کم ارتفاع در فاصله درگاه‌ها و فضای باز (؟) شمالی، و باهدف جلوگیری از ورود آب باران از طریق درگاه‌ها به فضاهای شمالی واحدهای شش‌گانه که در سطح پایین‌تر جای دارند، تعبیه شده است. در گوشه شمال شرقی این فضاها نیز یک تنور یا یک اجاق تعبیه شده است. وجود این‌ها نشان می‌دهد که شمالی‌ترین فضاهای این واحدها، احتمالاً حیاط آن‌ها را تشکیل می‌داده است.

تمامی آثار معماری مکشوفه از گچ‌گنبد غربی، از قلوه‌سنگ و ملاط گچ ساخته شده است و دیوارها با گچ آلود می‌شدند. در موارد معدودی از آجر در ساخت دیوارها یا پله‌ها، استفاده شده است. اظهار نظر قطعی در مورد پوشش فضاهای این واحدها در درحال حاضر امکان‌پذیر نیست؛ اما با توجه به حجم بالای آجرهای کشف‌شده به‌صورت آوار در تعدادی از این فضاها، به نظر می‌رسد که حداقل برخی از آن‌ها دارای طاق آجری بوده است. کشف مقادیر قابل توجهی از سفال‌های بامپوش بر مسقف بودن تعدادی از فضاها تأکید دارد. ارتفاع دیوارها به‌درستی قابل تخمین نیست اما احتمالاً بین ۳ تا ۴ متر بوده است. در برخی از فضاها، آثاری از کف گچی به دست آمد؛ باین وجود ممکن است در مواردی، از تسطیح بستر طبیعی به‌عنوان کف استفاده شده باشد. کشف چندین درگاهی با سقف قوسی شکل، احتمال پوشش هلالی برای سقف سایر درگاه‌ها را، به‌یقین نزدیک می‌سازد.

۱۱. بخش کوچکی از ضلع جنوبی این راهرو در کاوش‌های هیئت مشترک آشکار شده بود. (Keall, "Qal'eh-i Yazdigird: An Overview of the Monumental Architecture", fig. 17).

کتاب‌نامه

- Keall, E. J. "Qal'eh-I Yazdigird. A Sasanian Place Stronghold in Persian Kurdistan", *Iran*, V (1967), pp. 99-121.
- . "Qal'eh-I Yazdigird: First Season of Excavations, 1975," in *Proceedings of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran, Muzeh-Irân-e-Bâstân, Tehran, Iran, 3rd-8th November, 1975* (Tehran; Iranian Center for Archeological Research, 1976), pp. 380-390.
- . "Qal'eh-I Yazdigird (Survey of Excavations in Iran 1974-1975)", *Iran*, XIV (1976), pp.161-164.
- . "Qal'eh -I Yazdigird: The Question of its Date", *Iran*, XV, (1977), pp.1-9.
- . "QAL'EH-I YAZDIGIRD. An Overview of the Monumental Architecture", *Iran*, XX (1982), pp. 51-72.

در برخی از فضاها، آثاری از کف گچی به دست آمد؛ با این وجود ممکن است در مواردی از بستر طبیعی پس از هموارسازی، به‌عنوان کف استفاده‌شده باشد از آنجاکه واحدهای مذکور در شیب تپه ایجاد شده‌اند، به‌منظور تسهیل در عبور و مرور، کف برخی از درگاهی‌ها به شکل چند پله ساخته شده است. وجود پلکان‌های انفرادی در مقابل برخی درگاه‌ها نیز به همین دلیل است.